

Agnieszka Strzelecka

Politechnika Koszalińska

**DYWERSYFIKACJA ŹRÓDEŁ DOCHODÓW
GOSPODARSTW DOMOWYCH ROLNIKÓW
W POLSCE W LATACH 2003-2008
Z UWZGLĘDNIENIEM SPECJALIZACJI
GOSPODARSTWA ROLNEGO**

Streszczenie: Podstawowym celem niniejszego opracowania jest ocena dywersyfikacji źródeł dochodów gospodarstw domowych rolników w Polsce w latach 2003-2008. Aby osiągnąć założony cel, analizie poddano średni roczny dochód rodziny rolniczej, w skład którego wchodzi dochód z gospodarstwa rolnego, którego miarą jest dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego, oraz dochód uzyskiwany spoza gospodarstwa rolnego. W pracy wykorzystano dane empiryczne pochodzące z Polskiego FADN.

Słowa kluczowe: gospodarstwo domowe rolników, determinanty dochodu rolników, typ gospodarstwa rolnego, dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego, dochód spoza gospodarstwa rolnego.

1. Wstęp

Gospodarstwo domowe stanowi grupę osób, które wspólnie gospodarują oraz podejmują takie decyzje i działania, które pozwolą na realizację podstawowego celu, jakim jest zaspokojenie wspólnych oraz indywidualnych potrzeb każdego z członków. Jedną z grup społeczno-ekonomicznych wśród zbiorowości gospodarstw domowych stanowią rodziny rolnicze¹. Są to podmioty, których podstawowym źródłem utrzymania jest dochód z użytkowanego przez siebie gospodarstwa indywidualnego w rolnictwie.

Stopień zaspokojenia potrzeb każdego gospodarstwa domowego uzależniony jest od możliwości finansowych podmiotu, a ściślej od poziomu uzyskiwanych dochodów. W przypadku gospodarstw domowych rolników dochód jest sumą nadwyżki uzyskanej z prowadzonej działalności rolnej oraz wszelkich dodatkowych docho-

¹ W niniejszym opracowaniu przyjmuje się, że kategorie gospodarstwo domowe rolników oraz rodzina rolnicza są pojęciami synonimicznymi [Idczak 2001, s. 14].

dów uzyskiwanych przez członków rodziny z innych źródeł. Dochody pochodzące z gospodarstwa rolnego są szczególnie uzależnione od sezonowości produkcji, warunków atmosferycznych oraz wielu innych czynników, które wpływają na zmienność dochodów w czasie. W większości rodzinnych gospodarstw rolnych nadwyżka ekonomiczna z prowadzonej działalności jest jednocześnie dochodem gospodarstwa domowego i często prace rolne wykonywane są przez członków rodziny. Wysokość dochodu osiąganego przez rolników z jednej strony determinuje więc poziom życia rodziny, z drugiej strony zaś jest czynnikiem decydującym o możliwościach rozwojowych gospodarstwa rolnego. Zmiany w polskiej gospodarce, które miały negatywny wpływ na poziom dochodów uzyskiwanych z prowadzonej działalności rolnej, przyczyniły się do konieczności poszukiwania przez rolników alternatywnych źródeł dochodów [Gutkowska 2003; Kaleta 2008; Leśniak-Moczuk 2008; Zegar 2002].

Podstawowym celem niniejszego opracowania jest ocena dywersyfikacji źródeł dochodów gospodarstw domowych rolników w Polsce w latach 2003-2008. Dla osiągnięcia założonego celu analizie poddano zmiany zarówno w poziomie, jak i w strukturze średniego rocznego dochodu rodziny rolniczej, przyjmując założenie, że na dochód ten składają się:

- dochód z gospodarstwa rolnego, którego miarą jest dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego,
- dochód uzyskiwany spoza gospodarstwa rolnego.

Dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego jest pojęciem wprowadzonym przez FADN i stanowi jedną z kategorii nadwyżek ekonomicznych możliwych do osiągnięcia przez gospodarstwo rolne². Jest to wartość dodana netto pomniejszona o koszt zewnętrznych czynników wytwórczych i powiększona o granty i subsydia do inwestycji. W rachunku tym nie uwzględnia się opłat za pracę rolnika i jego rodziny oraz kosztu kapitału własnego wniesionego do gospodarstwa [Goraj, Mańko 2009, s. 75, 76]. Dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego stanowi więc nadwyżkę ekonomiczną, która pozostaje na opłacenie zaangażowanych w działalność operacyjną gospodarstwa rolnego czynników wytwórczych (ziemi, pracy oraz kapitału) będących własnością rolnika. Natomiast dochód spoza gospodarstwa rolnego obliczono, uwzględniając następujące źródła dochodów: pracę najemną, emerytury i renty, pozostałe świadczenia społeczne, inne źródła oraz zarejestrowaną działalność pozarolniczą. Badanie przeprowadzono z uwzględnieniem specjalizacji gospodarstwa rolnego.

² Do kategorii nadwyżek ekonomicznych zalicza się: dochód pieniężny, nadwyżkę bezpośrednią z działalności, nadwyżkę bezpośrednią gospodarstwa rolnego, wartość dodaną, wartość dodaną brutto gospodarstwa rolnego w cenach rynkowych, wartość dodaną brutto gospodarstwa rolnego według kosztów czynników produkcji, wartość dodaną netto gospodarstwa rolnego według kosztów czynników produkcji oraz dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego (kategoria FADN). Więcej na ten temat: [Goraj, Mańko 2009, s. 75, 76].

2. Źródła danych i metodyka badań

Badaniu poddane zostały rodziny rolnicze w Polsce prowadzące indywidualne gospodarstwo rolne, w ramach którego w latach 2003-2008 prowadziły rachunkowość rolną³. W pracy wykorzystano dane empiryczne pochodzące z Polskiego FADN (Farm Accountancy Data Network). FADN jest europejskim systemem zbierania danych rachunkowych z gospodarstw rolnych⁴. Informacje na temat dochodu osiąganego spoza działalności gospodarstwa rolnego zbierane są równoległe do danych rachunkowych w ramach systemu Polski FADN i podawane są przez rolników dobrowolnie, poprzez wypełnienie dodatkowego kwestionariusza zatytułowanego „Ankieta dotycząca dochodów spoza gospodarstwa rolnego rodziny rolnika”.

W niniejszym opracowaniu dokonano porównania dochodów uzyskiwanych przez omawianą grupę społeczno-ekonomiczną z uwzględnieniem typu rolniczego. Typ rolniczy danego gospodarstwa rolnego określany jest na podstawie udziału poszczególnych działalności w tworzeniu ogólnej wartości standardowej nadwyżki bezpośredniej (SGM) gospodarstwa. Standardowa nadwyżka bezpośrednia jest nadwyżką wartości produkcji danej działalności rolniczej nad wartością kosztów bezpośrednich w przeciętnych dla danego regionu warunkach produkcji. Do obliczeń przyjmowane są średnie z trzech lat odpowiedniego okresu, na podstawie uśrednionych danych rocznych z danego regionu, tak by wyeliminować wpływ zmian produkcji lub cen produktów i środków produkcji [Goraj i in. 2009, s. 8-12]. W badaniu przyjęto przynależność gospodarstwa do jednego z siedmiu typów rolniczych (na podstawie FADN), takich jak:

- uprawy polowe – są to przede wszystkim zboża, rośliny oleiste, strączkowe i okopowe,
- uprawy ogrodnicze – są to przede wszystkim warzywa, truskawki, kwiaty i rośliny ozdobne,
- uprawy trwałe – są to przede wszystkim sady owocowe i jagodowe, gaje oliwne,
- krowy mleczne – bydło mleczne, które utrzymywane jest głównie do produkcji mleka,
- zwierzęta żywione w systemie wypasowym (bez krów mlecznych) – bydło opasowe, owce, kozy i inne żywione w systemie wypasowym,

³ Dane z 2003 r. nie obejmują gospodarstw zajmujących się ogrodnictwem, uprawami trwałymi oraz chowem zwierząt żywionych paszami treściwymi, ponieważ każdy z tych trzech zbiorów liczył mniej niż 15 gospodarstw, w związku z tym dane nie zostały dopuszczone do publikacji.

⁴ W Polsce obsługę oraz nadzór nad tym systemem sprawuje Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy. FADN gromadzi dane dotyczące gospodarstw towarowych, które mają zasadniczy udział w tworzeniu wartości dodanej rolnictwa. Za takie uznaje się gospodarstwa rolne, mieszczące się w grupie gospodarstw wytwarzających w danym regionie FADN lub kraju członkowskiego co najmniej 90% wartości standardowej nadwyżki bezpośredniej (SGM).

- zwierzęta ziarnożerne – trzoda chlewna, drób i inne zwierzęta żywione paszami treściwymi,
- mieszane (uprawy polowe i zwierzęta hodowlane) – zaliczane są tu gospodarstwa rolne, które nie spełniają wymogów określonych dla typów specjalistycznych.

W niniejszym opracowaniu uwzględniono specjalizację gospodarstwa rolnego, gdyż, jak wskazują przytoczone w dalszej części artykułu wyniki badań, ma ona wpływ na wysokość dochodu osiąganego przez rolników.

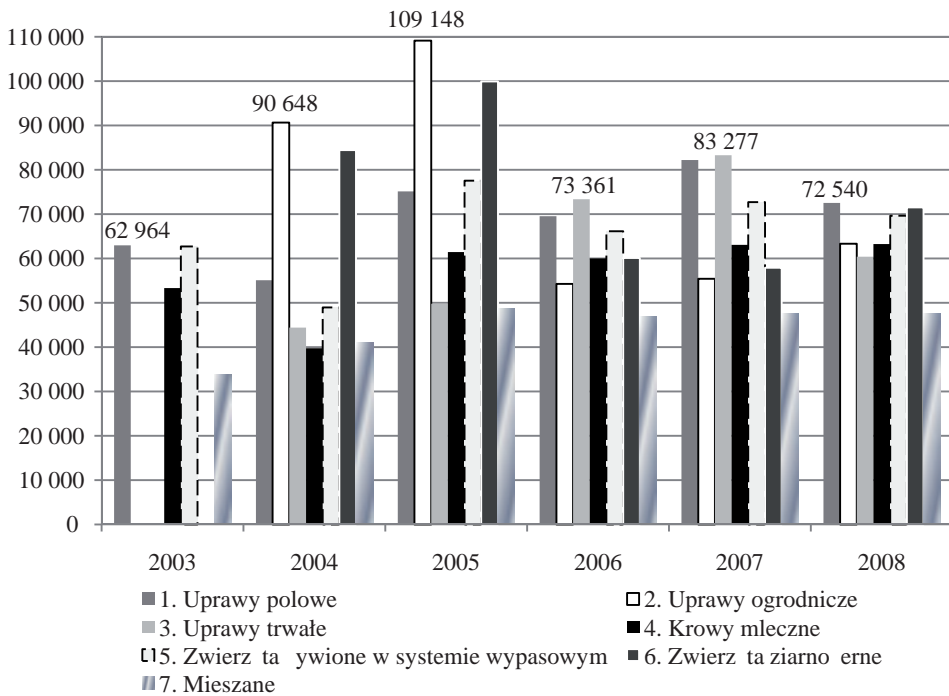
3. Determinanty wysokości dochodu z działalności rolniczej

W literaturze przedmiotu istnieje kilka klasyfikacji czynników determinujących wysokość dochodów rolniczych. Wśród nich wymienia się przede wszystkim wielkość zasobów znajdujących się w posiadaniu gospodarstwa rolnego, racjonalne i efektywne wykorzystanie posiadanych zasobów, kształtowanie się cen zbytu, ceny czynników produkcji, warunki klimatyczne i politykę makroekonomiczną rządu [Myszczyszyn 2001, s. 319; Zegar 2002, s. 11]. J. Sadeghi i in. [2001], stosując model regresji liniowej, wykazali, że istotny statystycznie wpływ na wysokość dochodów uzyskiwanych przez rolników z ich działalności rolnej mają: obszar posiadanych gruntów ornych, sadów oraz wielkość stada zwierząt gospodarskich. Potwierdzeniem tych wyników są badania przeprowadzone przez M.S. Sałę [2005]. Do katalogu determinant dochodu rolniczego zaliczane są również czynniki związane z lokalizacją gospodarstwa, wśród których w szczególności można wyróżnić: naturalne warunki produkcji, istniejącą infrastrukturę gospodarczą i społeczną, historyczne uwarunkowania rozwoju rolnictwa, strukturę agrarną oraz tradycje produkcyjne [Leszczyńska 2007, s. 131]. W literaturze podkreśla się ponadto znaczenie kierunku produkcji jako czynnika determinującego wysokość dochodu gospodarstwa rolnego [Idczak 2001, s. 87]. Z badań M.J. Orłowskiej [2010, s. 121-139] wynika, że najwyższy dochód osiągnęły gospodarstwa, które specjalizowały się w uprawach ogrodniczych, krowach mlecznych oraz zwierzętach ziarnożernych, natomiast najniższy – gospodarstwa mieszane.

4. Zmiany w poziomie dochodów gospodarstw domowych rolników w Polsce w latach 2003-2008

Na rysunku 1 zaprezentowano zmiany w wysokości łącznych dochodów, zarówno z działalności rolnej, jak i ze źródeł pochodzących spoza gospodarstwa rolnego, uzyskiwanych przez rodziny rolnicze w latach 2003-2008. Uwzględniono ponadto specjalizację gospodarstwa rolnego.

W latach 2004-2005 najwyższym poziomem średniego rocznego dochodu ogółem charakteryzowały się rodziny, których główny kierunek produkcji rolnej dotyczy upraw ogrodniczych. Z kolei w latach 2006-2007 były to gospodarstwa specja-

Rys. 1. Średni roczny dochód ogółem rodzin rolniczych w Polsce w latach 2003-2008 z uwzględnieniem typu rolniczego gospodarstwa rolnego (w zł)⁵

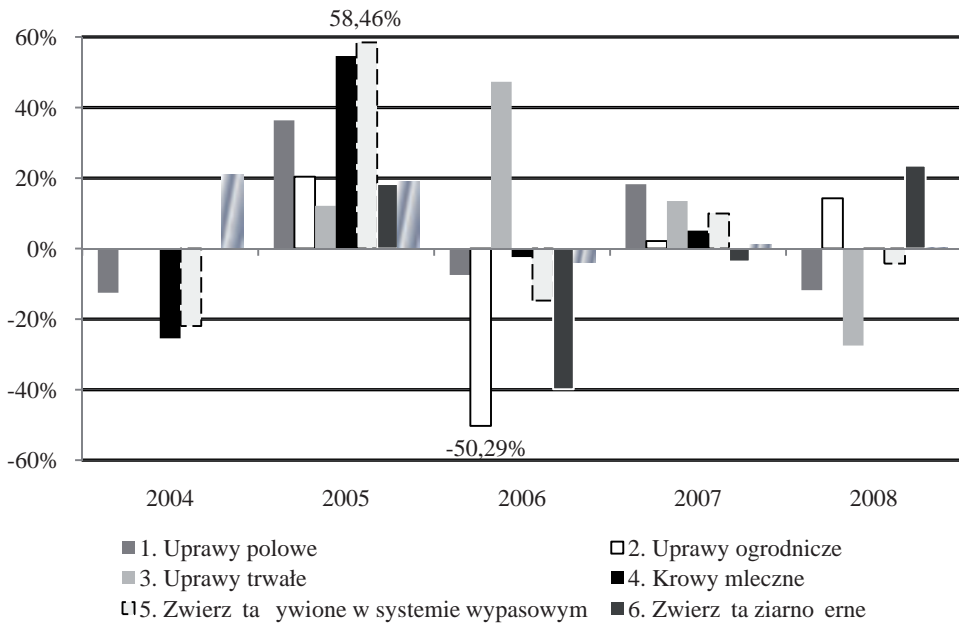
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych FADN.

lizujące się w uprawach trwałych, w 2008 r. zaś – w uprawach polowych. Tempo zmian średnich rocznych dochodów rodzin rolniczych w Polsce⁶ ukazano na rys. 2.

Średnie roczne dochody uzyskiwane przez rodziny rolnicze w Polsce w badanym okresie nie wykazywały jednolitej tendencji zmian. Tylko w 2005 r. dochody we wszystkich typach rolniczych wzrosły w porównaniu z rokiem poprzedzającym. Przy tym najwyższe tempo wzrostu średnich rocznych dochodów, wynoszące ponad 58%, odnotowano w rodzinach rolniczych, których główny kierunek produkcji stanowią zwierzęta żywione w systemie wypasowym. Najwyższy spadek średnich rocznych dochodów odnotowano w 2006 r. w gospodarstwach specjalizujących się w uprawach ogrodniczych. Na rysunku 3 przedstawiono zmiany w wysokości

⁵ Dane za 2003 r. nie obejmują gospodarstw zajmujących się ogrodnictwem, uprawami trwałymi oraz chowem zwierząt żywionych paszami treściwymi, ponieważ każdy z tych trzech zbiorów liczył mniej niż 15 gospodarstw, w związku z tym dane nie zostały dopuszczone do publikacji.

⁶ Tempo zmian obliczono na podstawie wzoru: $[(\text{poziom dochodu w roku badanym} - \text{poziom dochodu w roku bazowym}) / \text{poziom dochodu w roku bazowym}] * 100\%$. Jako bazowy przyjęto rok poprzedzający.

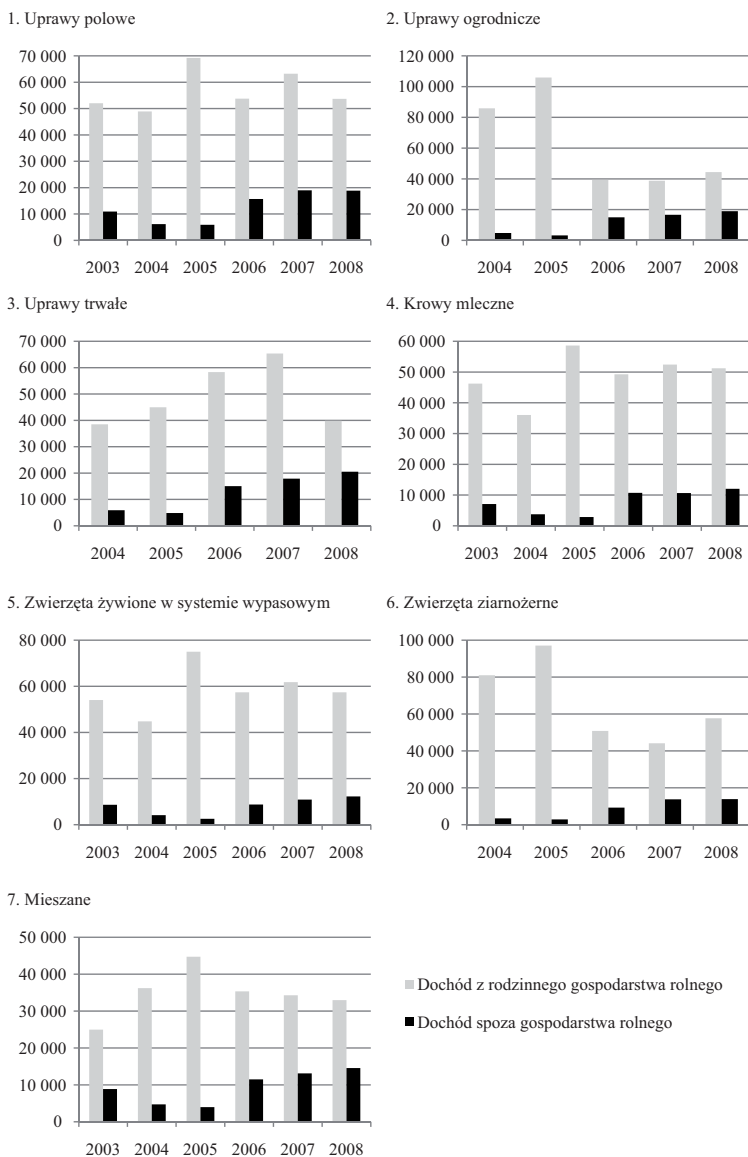
Rys. 2. Tempo zmian średnich rocznych dochodów ogółem rodzin rolniczych w Polsce w latach 2004-2008 z uwzględnieniem typu rolniczego gospodarstwa rolnego (w %) ⁷

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych FADN.

dochodu badanej zbiorowości z uwzględnieniem zmian w wysokości dochodów z rodzinnego gospodarstwa rolnego oraz dochodów pochodzących spoza gospodarstwa.

W 2004 r. wyłącznie w gospodarstwach utrzymujących się z produkcji mieszanej odnotowano wzrost dochodów z działalności rolniczej w porównaniu z rokiem poprzedzającym. W pozostałych typach gospodarstw rolnych średni poziom dochodu z rodzinnego gospodarstwa rolnego był niższy aniżeli w 2003 r. Tylko w 2005 r. dochody z działalności rolniczej wzrosły we wszystkich typach gospodarstw rolnych, przy czym najwyższy wzrost, ponad 67%, wystąpił w gospodarstwach, których głównym kierunkiem produkcji były zwierzęta żywione w systemie wypasowym. Był to jednocześnie najwyższy wzrost dochodu z działalności rolniczej zaobserwowany w badanym okresie. Tak korzystne zmiany odnotowane w 2005 r. mogą być skutkiem wzrostu cen produktów rolnych po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej. Przyczyn tego stanu można doszukiwać się ponadto w dopłatach bezpośrednich do prowadzonej działalności, którymi objęte zostały gospodarstwa rolne w Polsce

⁷ W 2004 r. nie było możliwe obliczenie tempa zmian dochodów rodzin rolniczych z gospodarstw zajmujących się ogrodnictwem, uprawami trwałymi oraz chowem zwierząt żywionych paszami treściwymi, ponieważ w 2003 r. każdy z tych trzech zbiorów liczył mniej niż 15 gospodarstw, w związku z tym dane nie zostały dopuszczone do publikacji.

Rys. 3. Średni roczny dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego oraz spoza działalności rolnej rodzin rolniczych w Polsce w latach 2004-2008 z uwzględnieniem typu rolniczego gospodarstwa rolnego (w zł)⁸

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych FADN.

⁸ W 2004 r. nie było możliwe obliczenie tempa zmian dochodów rodzin rolniczych z gospodarstw zajmujących się ogrodnictwem, uprawami trwałymi oraz chowem zwierząt żywionych paszami treściwymi, ponieważ w 2003 r. każdy z tych trzech zbiorów liczył mniej niż 15 gospodarstw, w związku z tym dane nie zostały dopuszczone do publikacji.

w ramach Wspólnej Polityki Rolnej. Z kolei 2006 r. był niekorzystny dla kształtowania się dochodów pochodzących z produkcji rolnej. Z wyjątkiem gospodarstw specjalizujących się w uprawach trwałych, wszystkie podmioty odnotowały spadek dochodów z rodzinnego gospodarstwa rolnego. Jedną z przyczyn niekorzystnych wyników gospodarowania można upatrywać we wprowadzonym przez Rosję w listopadzie 2005 r. embargo na mięso pochodzące z Polski. Również w 2008 r. w większości typów gospodarstw rolnych odnotowano spadek dochodu z prowadzonej działalności. Przyczyną tej sytuacji można upatrywać w globalnym kryzysie finansowym, w wyniku którego zmniejszało się zapotrzebowanie na dobra konsumpcyjne, co skutkowało spadkiem popytu na produkty oferowane przez rolników. Kryzys gospodarczy przyczynił się również do sukcesywnego spadku cen skupu produktów rolnych, a w konsekwencji także do spadku dochodów rolników.

Do 2005 r. dochody rodzin rolniczych pochodzące spoza gospodarstwa rolnego we wszystkich typach gospodarstw rolnych z roku na rok malały, przy czym zróżnicowane było tempo tych zmian. Największy spadek badanych dochodów odnotowano w 2004 r. w porównaniu z rokiem poprzedzającym w grupie gospodarstw zajmujących się chowem zwierząt żywnościowych w systemie wypasowym. W 2006 r. we wszystkich typach gospodarstw wzrosły dochody pochodzące z innych źródeł, przy czym największe tempo wzrostu odnotowano w rodzinach prowadzących działalność ogrodniczą (prawie 4-krotnie wyższy poziom analizowanego dochodu aniżeli w 2005 r.). Podsumowując tę część rozważań, można wysnuć wniosek, że począwszy od 2006 r. w większości rodzin rolniczych następowały niekorzystne zmiany w poziomie uzyskiwanych dochodów, które były wywołane w głównej mierze spadkiem dochodów z prowadzonego gospodarstwa rolnego. W celu poprawy sytuacji materialnej rodziny czy też w celu zabezpieczenia się przed dalszym spadkiem dochodów z produkcji rolniczej członkowie rodziny poszukiwali alternatywnych źródeł dochodów.

5. Zmiany w strukturze dochodów gospodarstw domowych rolników w Polsce w latach 2003-2008

Strukturę dochodów rodzin rolniczych w Polsce w latach 2003-2008, z uwzględnieniem dochodu z rodzinnego gospodarstwa rolnego oraz dochodu spoza działalności rolnej, pokazano na rys. 4.

W analizowanym okresie w strukturze dochodów badanych podmiotów przeważał dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego. W latach 2004 oraz 2005 udział dochodów spoza gospodarstwa rolnego w badanej strukturze był stosunkowo niewielki i nie przekroczył poziomu 14% (najwyższą wartość dotyczyła gospodarstw specjalizujących się w uprawach trwałych w 2005 r. – 13,30%). Począwszy od 2006 r. wystąpił zauważalny wzrost udziału pozarolniczych źródeł dochodów w tworzeniu dochodów rodzin rolniczych.

Uzyskane wyniki są zbieżne z rezultatami badań dotychczas prezentowanych w literaturze przedmiotu (por. [Majewski 2009; Stolarska 2006; Gołaś, Kozera 2003]). Motywów dywersyfikacji dochodów tej grupy podmiotów gospodarujących można upatrywać w chęci poprawy sytuacji materialnej rodziny. Badania przeprowadzone przez A. Stolarską¹⁰ [2006, s. 110] wskazały, że dla 97% badanych gospodarstw był to podstawowy motyw podejmowania działalności pozarolniczej. Wśród innych motywów respondenci wymieniali: efektywniejsze wykorzystanie posiadanych zasobów, ambicje czy możliwość lepszej sprzedaży własnej produkcji.

W tabeli 1 przedstawiono dane dotyczące struktury średniego rocznego dochodu rodzin rolniczych uzyskiwanego spoza gospodarstwa rolnego w latach 2003-2004 w poszczególnych typach gospodarstw rolnych.

Tabela 1. Struktura średniego rocznego dochodu rodzin rolniczych z uwzględnieniem typów rolniczych gospodarstw rolnych w latach 2003-2008 (w %)

Typ gospodarstwa	Rok	Dochód spoza gospodarstwa rolnego (w zł)	w tym dochód z (w %)				
			pracy najemnej	emerytur i rent	pozostałych świadczeń społecznych	innych źródeł	zarejestrowanej działalności pozarolniczej
1	2	3	4	5	6	7	8
Uprawy polowe	2003	10 917	32,15	29,35	1,66	30,81	6,03
	2004	6 142	48,01	13,41	2,16	27,86	8,56
	2005	5 876	46,57	11,18	1,58	33,95	6,72
	2006	15 720	54,38	12,06	3,07	24,49	6
	2007	18 996	61,8	11,2	2,4	17,1	7,5
	2008	18 852	64,4	12,5	2,4	14,4	6,3
Uprawy ogrodnicze	2003
	2004	4 750	47,12	9,5	3,69	38,4	1,29
	2005	3 232	50,31	13,53	3,48	28,11	4,57
	2006	14 999	60,82	13,97	13,82	7,58	3,81
	2007	16 636	53	18,1	3,8	22,6	2,5
	2008	18 930	50,5	14,4	3,5	21,5	10,1
Uprawy trwałe	2003
	2004	5 906	53,93	12,04	3,81	24,22	6
	2005	4 827	55,58	10,27	3,85	25,97	4,33
	2006	15 024	63,57	10,06	4,64	10,62	11,11
	2007	17 897	63,7	8,9	2,7	18,3	6,4
	2008	20 528	74,5	9,6	2,8	11,1	2

wymi, ponieważ każdy z tych trzech zbiorów liczył mniej niż 15 gospodarstw, w związku z tym dane nie zostały dopuszczone do publikacji.

¹⁰ Badanie przeprowadzone na grupie 139 indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce.

1	2	3	4	5	6	7	8
Krowy mleczne	2003	7 068	36,30	43,76	2,83	17,11	0,00
	2004	3 724	35,68	25,16	10,59	24,21	4,36
	2005	2 830	40,05	31,77	5,37	21,65	1,16
	2006	10 717	50,01	27,81	7,17	15,01	0
	2007	10 631	46,1	27,1	6,9	19,1	0,8
	2008	12 017	38,7	31	7,4	18,6	4,3
Zwierzęta żywione w systemie wypasowym	2003	8 631	38,45	43,61	8,74	9,20	0,00
	2004	4 120	35,95	31,58	6,86	23,59	2,02
	2005	2 552	34,74	28,84	7,6	26,49	2,33
	2006	8 721	40,73	27,93	12,81	17,62	0,91
	2007	10 898	49,9	19,6	11,8	17,1	1,6
	2008	12 244	48,2	26,4	8,6	14,4	2,4
Zwierzęta ziarnożerne	2003
	2004	3 442	43,35	23,29	4,23	23,58	5,55
	2005	2 859	44,06	24,26	4,5	20,75	6,43
	2006	9 260	48,78	21,07	8,26	18,21	3,68
	2007	13 753	55,3	17,2	4,7	15,3	7,5
	2008	13 858	55,7	16,8	4,6	20,1	2,8
Mieszane	2003	8 857	31,70	51,99	4,64	11,66	0,00
	2004	4 726	41,43	22,66	4,94	27,33	3,64
	2005	3 964	48,32	23,25	4,04	22,04	2,35
	2006	11 501	53,62	19,95	6,34	18,04	2,05
	2007	13 127	52,6	22,1	5,4	18,7	1,2
	2008	14 551	57,5	20,5	5,1	13,7	3,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych FADN¹¹.

W analizowanej zbiorowości największe znaczenie dla tworzenia dochodu z działalności pozarolniczej miał dochód z pracy najemnej, który średnio stanowił prawie 50% omawianej struktury. Drugim ważnym źródłem dochodów niezwiązanych z prowadzonym gospodarstwem rolnym były świadczenia społeczne, wśród których dominowały renty i emerytury. Podobne wyniki badań w zakresie struktury dochodu spoza gospodarstwa rolnego uzyskano dla rodzin rolniczych gospodarujących w Polsce w latach 1987-1998 [Pawłowska-Tyszko 2003, s. 194-199]. Przyczyniło się to do wysokiego udziału rent i emerytur w tworzeniu dochodu gospodarstw domowych rolników można upatrywać we wprowadzonym po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej programie rent strukturalnych dla rolników. Instrument ten zakłada możliwość otrzymywania (do osiągnięcia wieku emerytalnego) stałego miesięczne-

¹¹ Dane za 2003 r. nie obejmują gospodarstw zajmujących się ogrodnictwem, uprawami trwałymi oraz chowem zwierząt żywnościowych paszami treściwymi, ponieważ każdy z tych trzech zbiorów liczył mniej niż 15 gospodarstw, w związku z tym dane nie zostały dopuszczone do publikacji.

go dochodu, po podjęciu przez rolnika decyzji o zaprzestaniu prowadzenia działalności rolniczej. W Polsce z rent strukturalnych skorzystało ponad 65 tys. rolników.

6. Podsumowanie i wnioski końcowe

Na podstawie przeprowadzonych badań można wysnuć następujące wnioski. W latach 2004-2005 najwyższym poziomem średniego dochodu ogółem charakteryzowały się rodziny, których główny kierunek produkcji rolnej dotyczył upraw ogrodnich. Z kolei w latach 2006-2007 były to gospodarstwa specjalizujące się w uprawach trwałych, w 2008 r. zaś – w uprawach polowych.

Począwszy od 2006 r. w większości rodzin rolniczych następowały niekorzystne zmiany w poziomie uzyskiwanych dochodów, które były wywołane w głównej mierze spadkiem dochodów z prowadzonego gospodarstwa. W celu poprawy sytuacji materialnej rodziny czy też w celu zabezpieczenia się przed dalszym spadkiem dochodów z produkcji rolniczej członkowie rodziny poszukiwali alternatywnych źródeł dochodów.

Wyłącznie w 2005 r. dochody z działalności rolniczej wzrosły we wszystkich typach gospodarstw rolnych, przy czym najwyższy wzrost, ponad 67%, wystąpił w gospodarstwach, których głównym kierunkiem produkcji były zwierzęta żywione w systemie wypasowym.

Największe znaczenie wśród badanych rodzin dla tworzenia dochodu z działalności pozarolniczej miał dochód z pracy najemnej oraz świadczenia społeczne, wśród których dominowały renty i emerytury.

Literatura

- Gołaś Z., Kozera M., *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania zmian struktury dochodowej indywidualnych gospodarstw rolnych*, „Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu” 2003, nr CCCLVII.
- Goraj L., Mańko S., *Rachunkowość i analiza ekonomiczna w indywidualnym gospodarstwie rolnym*, Difin, Warszawa 2009.
- Goraj L., Mańko S., Osuch D., Płonka R., *Wyniki standardowe uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN w 2008 roku. Część I. Wyniki standardowe*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2009.
- Gutkowska K., *Diagnoza funkcjonowania wiejskich gospodarstw domowych na przełomie wieków*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2003.
- Idczak J., *Dochody rolnicze a polityka rozwoju regionalnego Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej, Poznań 2001.
- Kaleta A., *Dywersyfikacja źródeł dochodów ludności wiejskiej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2008.
- Leszczyńska M., *Zróżnicowanie dochodów ludności rolniczej i ich uwarunkowania*, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów 2007.
- Leśniak-Moczuk K., *Dywersyfikacja wewnętrznej struktury dochodów ludności wsi i miast w kierunku spójności pomiędzy środowiskami*, [w:] M.G. Woźniak (red.), *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy w kontekście spójności społeczno-ekonomicznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, z. 12, Rzeszów 2008.

- Majewski E., *Dochody i jakość życia w gospodarstwach niskotowarowych z wybranych regionów Polski*, „Roczniki Nauk Rolniczych, SERIA G” 2009, t. 96, z. 4.
- Myszczyszyn J., *Poziom i zróżnicowanie dochodów rolniczych*, „Folia Universitatis Agriculturae Stetinensis. Oeconomica” 2001, nr 222 (40).
- Orłowska M.J., *Sytuacja dochodowa gospodarstw o różnym kierunku produkcji*, „Acta Scienitarum Oeconomia” 2010, nr 9 (2).
- Pawłowska-Tyszko J., *Źródła dochodów gospodarstw rolniczych*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2003, t. V, z. 1.
- Sadeghi J., Toodehroosta M., Amini A., *Determinants of Poverty in Rural Areas: Case of Savejbolagh Farmers in Iran*, Working Paper nr 0112, The ERF Working Paper Series, Cairo 2001.
- Safa M.S., *Socio-economic factors affecting the income of small-scale agroforestry farms in hill country areas in Yemen: A comparison of OLS and WLS determinants*, „Small-scale Forest Economics” 2005, nr 4 (1).
- Stolarska A., *Nierolnicza działalność gospodarcza rodzin rolniczych*, „Roczniki Nauk Rolniczych, SERIA G” 2006, t. 92, z. 2.
- Zegar J.S., *Kwestia dochodów w rolnictwie chłopskim w okresie transformacji*, SGH, Warszawa 2002.

DIVERSIFICATION OF SOURCES OF FARM HOUSEHOLD INCOME IN POLAND IN YEARS 2003-2008 INCLUDING GENERAL TYPE OF FARMING

Summary: The main aim of the article is to examine the evaluation of diversification of sources of farm households income in Poland in years 2003-2008. To achieve the target average annual income of farm household was taken into consideration. Farm household income includes: average annual farm net income and also the income from different sources. The key sources of information were statistical data of Polish FADN.